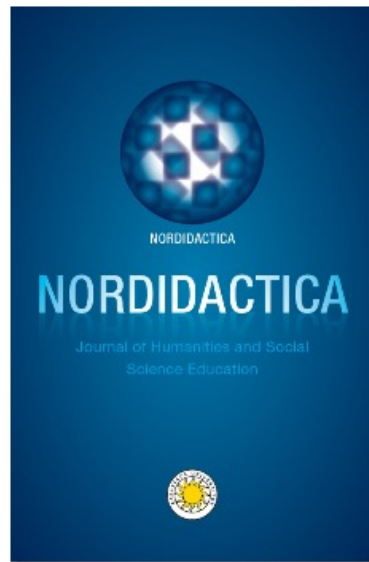

Vetenskaplig litteratur om internationell migration – en introduktion och diskussion

Hans Lödén

Nordidactica

- Journal of Humanities and Social Science Education

2019:1

Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education

Nordidactica 2019:1

ISSN 2000-9879

The online version of this paper can be found at: www.kau.se/nordidactica

Vetenskaplig litteratur om internationell migration – en introduktion och diskussionⁱ

Hans Löden

Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet

Abstract: International migration is one of the defining issues of our time. In this introduction to scientific texts on migration it is argued that teaching on migration in teacher training and in secondary and upper secondary school would benefit from the conscious use of the concept of powerful knowledge when texts are selected. Thus, about 30 peer-reviewed texts in English, Swedish and Norwegian on international migration are referred to and discussed from the point of view of powerful knowledge. Five concepts or perspectives are suggested as important and useful. These are push-pull as explanation to migration; levels of analysis; network; the role of women in migration and the role of religion in migration. Further, the tension between the positions of an alleged 'methodological nationalism' and the national characteristics of migration are discussed. Among the suggested concepts 'levels of analysis' and 'network' are proposed as especially important in order to develop powerful knowledge. Both concepts are highly useful in order to give teachers and students some structure and order in the studied issue while the concepts also can be re-contextualized to and used within other issue areas.

KEYWORDS: INTERNATIONELL MIGRATION, KRAFTFULL KUNSKAP, ANALYSNIVÅ, NÄTVERK, PUSH-PULL, KVINNORS ROLL, RELIGION

About the author: Hans Löden är senior professor i statsvetenskap vid institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet. Hans forskningsintressen innefattar bland annat utrikespolitisk analys, betydelsen för individer och samhällen av kritiska händelser och samhällsvetenskapernas didaktik och han har publicerat sig i tidskrifter som *Cooperation and Conflict*, *Memory Studies*, *National Identities*, *Nordic Journal of Migration Research* och *Journal of Political Science Education*. Se hans forskarprofil: <https://www.kau.se/forskare/hans-loden>

Theories developed to understand contemporary migration posit causal mechanisms that operate at widely divergent levels of analysis. Although the propositions, assumptions, and hypotheses derived from each perspective are not inherently contradictory, they nonetheless carry very different implications for policy formation. ... a social scientist might recommend that policymakers attempt to regulate international migration by changing wages and employment conditions in destination countries; by promoting economic development in origin countries; by establishing programs of social insurance in sending societies; by reducing income inequality in places of origin; by improving futures or capital markets in development regions; or by some combination of these actions. Or one might advise that all of these programs are fruitless given the structural imperatives for international movement growing out of market economic relations. ... whatever the case ...political decisions about international migration will be among the most important made over the next two decades (Massey et al., 1993:463).

Migration är en av vår tids stora frågor. Antalet migranter i världen uppskattas till över 300 miljoner. Om de alla placerades i ett eget land skulle det vara världens femte folkrikaste (King & Suter, 2013:27). Fortsatta asymmetriska krig, som i Somalia, Syrien och Afghanistan, förstörelse av land och vatten liksom direkt fördrivning av människor från mineralrika eller odlingsbara landområden (Sassen, 2016) innebär att fortsatta migrationsrörelser är att vänta. Migrationen har haft och har påtaglig inverkan på politik och de politiska systemen i mottagarländer i form av framgång, ibland ända fram till regeringsmakt, för nya eller tidigare marginella invandringskritiska eller öppet xenofobiska partier. I flera länder har migrationens påverkan på bland annat arbetsmarknaden lett till betydande omläggningar av migrationspolitiken och diskussioner om strängare regler för medborgarskap pågår i flera länder.

Migration är tveklöst en fråga med uppenbar inverkan på våra samhällen. I Sverige syns detta inte minst inom utbildningssektorn. I såväl grundskola som gymnasieskola har ett betydande antal av eleverna sin bakgrund utanför Sverige och antalet nyanlända har ökat de senaste åren (Skolverket, 2017).ⁱⁱ Av flera skäl förtjänar därför migrationsfrågan uppmärksamhet också i skolan och elever och lärarstudenter behöver tillgång till väl grundad kunskap och användbara analysverktyg för att hantera frågan; utbildningen i skolan ska, som det heter i skollagen, ”vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet” (Skollag 2010, 1 kap., 5§). Artikeln vänder sig därför till framförallt lärarutbildare samt till lärare i gymnasieskolan och grundskolans högstadium.

Vad är då relevant vetenskapligt grundad kunskap vad gäller undervisning om migration? Svaret är naturligtvis beroende av bland annat undervisningsämne och elevers ålder. Denna sammanställning utgår från att vissa begrepp kan bidra med särskilt kraftfull kunskap för att förklara orsaker och drivkrafter till migration och att kunskap om dessa begrepp är viktig oavsett ämne eller undervisningsgrupp.

Sammanställningen i denna artikel är avsedd som en introduktion och kort diskussion till några centrala texter med vetenskapliga anspråk om migration. Texterna är publicerade i tidskrifter med *peer review*-granskning eller i böcker utgivna av förlag med sakkunniggranskning. De är författade av forskare hemmahörande i statsvetenskap, sociologi, socialantropologi, kulturgeografi, religionsvetenskap, historia samt

migrations- och utvecklingsforskning. Förhoppningen är att artikeln kan ge ingångar till litteratur som kan användas i skolans och lärarutbildningens undervisning, kanske kan den också leda till en kritisk diskussion om vilka begrepp och perspektiv som är relevanta att fokusera på i denna undervisning? Artikeln behandlar internationell migration, dvs migration över minst en statsgräns, däremot inte internmigration.ⁱⁱⁱ Den är på inget sätt heltäckande då litteraturen om internationell migration är enorm och sträcker sig över ett stort antal vetenskapliga discipliner och språk. Snarare är genomgången ett försök att lokalisera ett antal viktiga texter inom samhällsvetenskap och, i någon mån, humaniora.^{iv} Texter på engelska, svenska och norska behandlas.

Störst uppmärksamhet ägnas teorier där push-pull-begreppet är viktigt, från dess ursprungliga, neoklassiska cost-benefitanalys till dagens flernivåanalys med ”nätverk” som centralt begrepp. Vidare behandlas de perspektiv som representeras av Den nya migrationsekonomin och global systemteori liksom kvinnors och religionens roll i migration. I artikeln diskuteras också spänningen inom migrationsforskningen mellan så kallad ”metodologisk nationalism” och migrationens nationella särdrag.

Utgångspunkt för sammanställningen är att vi kan ta hjälp av begreppet *powerful knowledge*, som det har introducerats av sociologerna Michael Young och Johan Muller (2013), för att orientera oss i migrationslitteraturen. Young och Muller ser *powerful knowledge* både som ett sociologiskt begrepp och som en läroplansprincip (*curriculum principle*). Begreppet bygger på tanken att viss begreppsloggjord kunskap bättre än annan kan hjälpa oss att förklara^v komplicerade fenomen. Ett exempel från naturvetenskap belyser detta. Inom fysikvetenskapen erbjuder kvantteorin idag den bästa förklaringen till att den fysiska världen ser ut och fungerar som den gör. Samtidigt är kvantfysikens insikter ofta långt ifrån vår vardagskunskap om denna värld. Hit hör till exempel teorins konstaterande att ett objekt inte kan befinna sig i ett orörligt tillstånd eftersom vi då vet både dess absoluta position och att det inte har någon rörelse, två förhållanden som omöjligt kan föreligga samtidigt, enligt Heisenbergs obestämdhetsrelation (NE, 1994). Idén om *powerful knowledge* innebär sålunda bland annat att intuitiva uppfattningar om världens beskaffenhet kan tvingas stryka på foten då de konfronteras med vetenskapligt grundad kunskap. Här ska idén om *powerful knowledge* förstås som att jag söker identifiera begrepp och perspektiv som framstår som särskilt kraftfulla för att vi bättre ska kunna förklara internationell migration som fenomen (jfr. Nordgren, 2017:9). I detta tar jag stöd i geografididaktikern Alaric Maudes förslag till operationalisering av *powerful knowledge* (Maude, 2015). Maude menar att *powerful knowledge* kan operationaliseras i fem typer av kunskap.

De är: (i) kunskap som erbjuder studenter ”nya sätt att tänka om världen”, (ii) kunskap som erbjuder studenter kraftfulla sätt att analysera, förklara och förstå, (iii) kunskap som ger studenter viss makt över sin egen kunskap, (iv) kunskap som möjliggör för unga människor att kunna följa och delta i debatter om lokalt, nationellt och globalt viktiga frågor, (v) kunskap om världen (Maude, 2015:18-23). De två sistnämnda typerna av kunskap framstår som uppenbara om uppgiften består i att fördjupa lärares och studenters vetenskapligt grundade kunskap om migration och ägnas därför ingen fortsatt uppmärksamhet i artikeln. I artikelns avslutande avsnitt återkommer jag till de tre övriga föreslagna operationaliseringarna och diskuterar om begreppen och perspektiven som

presenteras också erbjuder lärare och studenter ”kraftfulla sätt att analysera, förklara och förstå” och att dessa i sin tur bidrar till kunskap som möjliggör ”nya sätt att tänka om världen”. Vidare diskuterar jag huruvida de analytiska möjligheter begreppen och perspektiven erbjuder ger lärare och studenter ”viss makt över sin egen kunskap”.

Migration är en process som innehåller flera faser, som orsaker till migration, hur den faktiskt genomförs, vilka effekter den har i ursprungsländer respektive i mottagande länder och vad som händer med migranterna då de etablerar sig i det nya samhället. Här görs en avgränsning till en av dessa faser eller aspekter, orsaker till att migration startar. I någon mån berörs också orsaker till att migration fortsätter, i samband med att migrationens olika orsaker behandlas. Avgränsningen bygger dels på en praktisk insikt – hela migrationsfenomenet är alltför omfattande för att meningsfullt täckas in i en sammanställning av detta slag, dels på uppfattningen att förklaringar till att migration någon gång startar är viktiga att ha med sig när man tar sig an till exempel frågan om migrationens effekter i mottagande samhällen.

Fem viktiga begrepp och perspektiv

Ett återkommande tema i litteraturen är huruvida internationell migration kan och, rentav, bör förklaras utifrån ett enda perspektiv eller om flerperspektivism är nödvändig. Medan den senare uppfattningen uttrycks explicit av flera författare (se t ex Castles *et al.*, 2014:52; King & Suter, 2013:33) så formuleras den förra snarare som en undertext, i kritik mot etablerade teorier och med förslag om hur de bör förbättras eller ersättas (se t ex Schiller, 2010). I denna text förespråkas flerperspektivism. Skälet är att de begrepp som lyfts fram inte hör explicit hemma i eller kan sammanföras i ett enda perspektiv, en teori eller, än mindre, en vetenskaplig disciplin eller ett skolämne.

Flera av texterna erbjuder översikter av migrationsteoriernas utveckling över tid. En kortfattad men innehållsrik sådan finns i socialantropologen Øivind Fugleruds (2017) *Migrasjonsforståelse*, en mer omfattande finns i geografen Russell King och etnicitetsforskaren Brigitte Suters antologikapitel (2013). Massey *et al.* (1993) söker inte bara presentera teorierna utan diskuterar också deras förklaringsvärde. Underkategorin flyktningmigration behandlas begreppsligt och teoretiskt i artiklar av historikern-demografen Egon Kunz (1981) och sociologen Anthony Richmond (1988).^{vi} Istället för att göra en miniversion av översikterna har jag urskilt fem begrepp och perspektiv som särskilt viktiga, eller kraftfulla, för att förklara migration. Urvalet baseras på att de fyra första begreppen framstår som helt centrala i ett betydande antal av de behandlade texterna. Det femte, frågan om ”metodologisk nationalism”, speglar en återkommande debatt inom samhällsvetenskapen med påtaglig relevans för den till sin karaktär transnationellt inriktade migrationsforskningen. Begreppen och perspektiven är: push-pull-faktorer som förklaring till migration, nyttan av skilda analysnivåer, kvinnors roll i migration, betydelsen av nätverk samt spänningen mellan uppfattningar om ’metodologisk nationalism’ respektive migrationens nationella särdrag. I samband med att ”nätverk” behandlas berörs också frågan om religionens roll i migration.

Begreppen och perspektiven är av olika karaktär. Det första, push-pull, ger en generell förklaring till migration. Uppmärksammandet av skilda analysnivåer, kvinnors roll i migration liksom betydelsen av nätverk fäster vår uppmärksamhet på faktorer betydelsefulla för analysen och förståelsen av migrationens olika uppenbarelseformer. Spänningen mellan uppfattningar om 'metodologisk nationalism' respektive migrationens nationella särdrag behandlar några möjliga analysperspektiv på migration och dess orsaker. Begreppen och perspektiven återfinns i flera av ovanstående texter och i andra som nämns fortlöpande. Flera av begreppen är nära relaterade till varandra och nämns därför under flera rubriker. Dock anger rubrikerna vilket begrepp som huvudsakligen behandlas.

Push-pull-faktorer som förklaring till migration

Teorier som innehåller uttalade push- och pullfaktorer formulerades redan i slutet av 1800-talet och fick en stark ställning inom migrationsforskningen under större delen av 1900-talet. Push-faktorer, som tänkes "skjuta" eller "knuffa" iväg människor, kan vara fattigdom, arbetslöshet eller politiskt förtryck. Pull-faktorer, som tänkes "locka" eller "dra" människor, kan vara arbetstillfällen, karriärmöjligheter eller fredliga och demokratiska förhållanden. Teorierna är ofta grundade i neoklassisk ekonomisk teori och ser beslut om migration som uttryck för förväntningar, oftast på individnivå, om ett nettoutbyte i balansen mellan kostnader och intäkter. Push-pull-tänkandet har kritiserats från framförallt två håll, av företrädare för "Den nya migrationsekonomin" respektive för global systemteori. I Den nya migrationsekonomin kritiserades ofta de push-pull-synsätt som betonade migrationsbeslut som individuellt tillkomna (Se t ex Fuglerud, 2017:25). Individcentrering var inte typisk för alla push-pull-synsätt men det nya perspektivet lyfte fram betydelsen av att migrationsbesluten, även om de får individuella konsekvenser, tas inom större sociala enheter, som familj, släkt eller by. "Nätverk" blir här ett centralt begrepp för att förklara migration. Så, även om företrädare för Den nya migrationsekonomin riktat uppmärksamheten från aggregerade individuella processer till mänskliga beslut och beslutsmiljöer så finns i teoribildningen fortsatt push-pull-faktorer som viktiga inslag. Inom global systemteori utpekas förhållanden av dominans och avhängighet som avgörande förklaringar till migration (Wallerstein, 1999). I denna teori beskrivs de rika, kapitalistiska länderna som en "kärna" som dominerar fattiga länder i "periferin". Ett uttryck för den ojämlika relationen utgörs, enligt den globala systemteorin, av att kärnländer förser sig med arbetskraft från periferin när man anser att så behövs och att tillförseln förhindras eller försvåras då behoven minskar. Samtidigt kan konstateras att den globala systemteorins förklaringar ligger på en allmän nivå som inte säger mycket om de konkreta fallen; t ex är migration inte lika vanlig från alla avhängiga eller dominerade områden.

Kritiken har inte lett till att push-pull-tänkandet försvunnit ur migrationslitteraturen. Även om termen mera sällan används idag är det uppenbart att idéerna som utgör begreppet inte är borta. Förklaringen tycks vara att push och pull har fortsatt stark förklaringskraft. En annan förklaring bygger på iakttagelsen att push-pull idag inte med självklarhet är inbäddade i neoklassisk ekonomisk teori med dess antagande om att

migration bidrar till utveckling där olikheter utjämnas över tid. Kritiken mot den neoklassiska teorin handlade framförallt om två förhållanden, teorins oförmåga att förklara varför så få människor faktiskt migrerar, trots att så många lever under likartade förhållanden och varför vissa länder har så jämförelsevis stor utflyttning medan andra och likartade länder inte har det (King & Suter, 2013:37). Forskare kan idag använda idéer förknippade med push-pull men samtidigt peka på att migration också kan bidra till att upprätthålla ojämlika förhållanden.

Tittar vi närmare på push-pull-ramverket ser vi att migration orsakas av pushfaktorer som fattigdom, arbetslöshet, landbrist, snabb befolkningstillväxt, politiskt förtryck och låg social status. Viktiga pull-faktorer är bättre möjligheter till jobb och inkomst, bättre utbildnings- och välfärdssystem, tillgängligt land, goda miljö- och levnadsförhållanden och politisk frihet. För att migration ska bli möjlig krävs också att olika hinder på vägen övervinns, som avstånd, resekostnader och kulturella skillnader, till exempel språk, men också gränser och invandringsrestriktioner. Olika faktorer är olika viktiga beroende på person och personlighet. Den obundne unga mannen påverkas inte nödvändigtvis av samma faktorer som småbarnsfamiljen (King & Suter, 2013:36ff). Betydelsen av push respektive pull kan växla över tid; antropologen Lourdes Arizpe visar hur kvinnors migration mellan Latinamerika och USA under 1990-talet drevs av framförallt pull-faktorer. Kvinnor lämnade landsbygden för att skapa sig ett bättre liv i nordamerikanska städer. Under de senaste tio åren har emellertid push-faktorer blivit viktigare i takt med neddragningar i social välfärd och utbildning i hemländerna (Arizpe 2014:60f). Arizpe använder sålunda termerna push och pull så sent som 2014.

De uppfattningar om migrationens orsaker vi hittills kommit kontakt med visar också på vikten av att urskilja vilken analysnivå förklaringarna avser. Detta för oss till nästa avsnitt.

Analysnivåer: mikro, meso, makro

Tanken om vikten av skilda analysnivåer är central inom samhällsvetenskaperna (Waltz, 1959, 1979). Statsvetaren Kenneth Waltz visar i sin moderna klassiker *Man, the State, and War* (1959) hur förklaringar på individ-, stats- respektive internationell nivå kan ge radikalt olika utfall också då ett och samma fenomen behandlas. Berodde till exempel andra världskriget på att Hitler var en karismatisk galning, att Tyskland var härjat av ekonomisk och politisk kris eller på instabilitet i det internationella systemet?

Inslag av analysnivåtänkande finns i flera av de behandlade texterna. Så, till exempel, använder Fuglerud begreppen ”makro” och ”mikro” (men inte ”meso”) då han diskuterar likheter och skillnader mellan olika teorier (Fuglerud, 2017, kap. 1). Ett konsekvent genomfört användande av analysnivåtänkande finner vi hos Goldin, Cameron och Balarajan (2011). På mikronivå urskiljer de individer och familjer som analysobjekt, på mesonivå nätverk och system samt, på makronivå, demografiska, politiska och ekonomiska förhållanden.

Goldin, Cameron och Balarajan menar att neoklassiska teories begrepp om maximal nytta kan förklara varför människor flyttar från fattiga länder till rika. Men, menar de, teorierna förklarar inte varför enbart en minoritet av de fattiga flyttar eller varför

migration mellan två länder, t ex Spanien och Tyskland, kan upphöra innan lönenivåerna i länderna blivit hyfsat lika varandra. Enligt Goldin, Cameron och Balarajan bör nyttobegreppet därför utvidgas till att omfatta vad de kallar ”strävan efter subjektivt välbefinnande bortanför en högre lön” (*Ibid*:100). De varnar för att ett alltför strikt fokus på individers beslutsfattande kan innebära att man missar kontextens betydelse för besluten. Kontexten kan bestå av makronivåfaktorer men också en mikronivåfaktor som den egna familjens migrationshistoria. Om familjen, inte individen, ses som beslutsfattandets viktigaste enhet så öppnar det för att betrakta migration som en social process. Migration ses fortsatt, precis som i neoklassisk teori, som ett rationellt svar på skillnader i levnadsstandard men här blir mellanmänniska relationer och plikter framträdande. Beslutet att en familjemedlem ska migrera är gruppens sätt att hantera risker man utsätts för i frånvaron av en välfärdsstat. Den migrerade individen förutsätts bidra till riskminimeringen genom att återsända, remittera, större eller mindre delar av sin inkomst.

Familjeperspektivet bidrar till att förklara den relativt höga andelen av kvinnor bland migranter från vissa asiatiska länder – de ses som pålitligare än män vad gäller remitteringar. Migration är helt enkelt ett sätt att diversifiera familjens ekonomi genom att den ger fler ben att stå på. Men, trots det vidgade perspektivet på individens beslutsfattande så behöver sådana beslut, för att gå från potentiell migration till faktisk, faktorer som för oss till mesonivån.

Begrepp som ”nätverk” och ”system” visar på betydelsen av socialt kapital, relationer och mellanhänder som knyter samman potentiella migranter med möjligheter i destinationsländerna. Nätverk överför kunskap, information och samhällliga normer från migranter till familjer och vänner i ursprungslandet. Medan löneskillnader och individuella cost-benefit-analyser skapar förutsättningar för migration så är det fungerande nätverk som kan förklara varför vissa individer migrerar och andra inte och varför migration mellan vissa länder fortgår över tid, som t ex mellan nordafrikanska länder och Frankrike, menar Goldin, Cameron och Balarajan. Relationen mellan Nordafrika och Frankrike kännetecknas av att det ur flerfaldiga och specialiserade nätverk uppstått ett regelrätt migrationssystem. Systemet upprätthålls av ”en industri av institutioner” som stöder ett kontinuerligt flöde av människor mellan länderna och områdena. Bland institutionerna finns företag, arbetskraftsrekryterare, advokater, reseagenter, biståndsorganisationer och människosmugglare (*Ibid*:108ff). Men, även nätverk och migrationssystem verkar inom bredare sammanhang, vilket för oss till makronivåns faktorer.

Demografiska, politiska och ekonomiska förhållanden samverkar och påverkar varandra på sätt som har stor betydelse för migration, enligt Goldin, Cameron och Balarajan. Ofta räcker inte endast en av faktorerna för att förklara vad som händer eller inte händer. Unga, barnlösa män utgör globalt den största migrantgruppen och länder med en koncentration av befolkningen i åldrarna 18-35 år tenderar att ha en större andel migranter medan länder med en jämnare åldersspridning i befolkningen, och där fertiliteten gått ned, tenderar att ha en mindre andel migranter av totalbefolkningen. Men, menar Goldin, Cameron och Balarajan, befolkningstillväxt i sig befordrar inte migration. Migration förutsätter befolkningstillväxtens kombination med vissa

ekonomiska och politiska faktorer. Sådana faktorer kan vara marknadens utbredning och den ”kreativa förstörelse” som följer i dess spår. Så till exempel leder internationella kapitalflöden från rika till fattiga länder ofta till marknadisering av lokala jordbruksekonomier vilket innebär att jordbruk för självförsörjning inte längre är ett alternativ. Migration, ofta nationell, ibland internationell, blir de utslagna jordbrukarnas utväg. Möjligheten till internationell migration påverkas dock i hög grad av de potentiellt mottagande ländernas migrationspolitik. Detta återvänder vi till under avsnittet Spänningen mellan ”metodologisk nationalism” och migrationens nationella särdrag.

Kvinnors roll i migration

Den typiske migranten är en ung man. Det hindrar inte att kvinnor spelar en stor roll i internationell migration, i vissa sammanhang och regioner rentav en mycket stor roll. Inom migrationsforskningen urskiljer man ofta tre typer av nätverk, familjebaserade och personliga, arbetsnätverk samt nätverk mellan illegala migranter (King & Suter, 2013:46ff). Alla typerna är genuskodade och kvinnor spelar ofta en stor roll för att utveckla och upprätthålla familjebaserade och personliga nätverk. Ett uttryck för detta kan vara det vi uppmärksammade tidigare, kvinnors större benägenhet att remittera pengar till familjerna i ursprungsländerna. Remitteringarna visar också en annan viktig sida av migrationen; migrerande kvinnor är i ökad utsträckning lönearbetare från att tidigare ha migrerat som del av sin familj eller som partner till den lönearbetande mannen (Arizpe 2014:58f). Lourdes Arizpe, som under lång tid studerat migrationsrörelser mellan Latinamerika och USA, menar att ökningen av lönearbetande kvinnor har att göra med ökad efterfrågan i USA på ”omvårdnadsarbete” (*care work*). I detta ingår både utbildad arbetskraft, som sjuksköterskor, och utbildad, som barnflickor och ”hemhjälp”. De utbildade kvinnorna riskerar att till stor del osynliggöras i samhället då de arbetar i privata hem, under förhållanden som inte regleras i lag eller övervakas av vare sig fackföreningar eller ansvariga myndigheter. I en kritisk studie av Silvey, Olson och Truelove (2008) uppmärksammas sådana förhållanden. Med hjälp av ett maktperspektiv visar de att denna ”globalization of the female domestic migrant labor pool” i mycket är en funktion av ojämlika förhållanden mellan länder (Silvey, Olson & Truelove, 2008:490). Mexikanska kvinnor lämnar sina egna barn för att ta hand om barn till mer välbeställda föräldrar i det rikare USA. Kvinnorna blir mer eller mindre ”inlåsta” i privata hem och detta, i kombination med deras remitteringar och aktiva upprätthållande av banden med sin ursprungsfamilj, ofta i form av dagliga telefonsamtal, innebär att deras tid, resurser och möjlighet att själv göra det de vill, var de vill, starkt begränsas. Silvey *et al.* talar om detta som ”rumslig inlåsning” (*Ibid*:492). Den andra sidan av inlåsningsen är effekten i de samhällen de migrerade kvinnorna kommer från. Många små byar i Mexiko och Centralamerika har förvandlats till kombinerade daghem och ålderdomshem (Vásques & Marquardt, 2003:40f).

Samtidigt finns stora regionala och kulturella skillnader vad gäller kvinnors migration. I flera latinamerikanska länder och vissa asiatiska länder, som Filippinerna,

finns starka uppfattningar om att det är ”bättre” att kvinnor migrerar än att män gör det, tack vare deras större pålitlighet att remittera pengar. I många andra länder anses kvinnor bara kunna migrera under manligt ”beskydd”. Ofta är dessa uppfattningar knutna till ländernas historiska arvssystem. I Västeuropa var det redan under medeltiden vanligt att (också) kvinnor ärvde föräldrarna vilket möjliggjorde betydande kvinnlig frihet till bland annat lönearbete före inträdet i äktenskap. I Kina, däremot, var kvinnan underordnad den konfucianska härkomstprincipen där hushållet utgjorde bas för skatteuttaget och, sålunda, fler vuxna medlemmar bidrog till att få ihop den erforderliga skatten. Kvinnor skulle därför så snart möjligt, senast direkt efter bröllopet, inte sällan före, flytta till svärföräldrarnas hushåll för att bidra med sin arbetskraft (Lucassen, Lucassen & Manning, 2010:13). Skillnaderna i syn på bland annat kvinnans roll i och möjlighet till migration gör det relevant att tala om olika globala ”migrationsregimer” (*Ibid*:14). Orsaker till migration i sig och till att migration tar sig olika uttryck till exempel vad gäller könssammansättning är med andra ord inte ensartade. Emellertid tycks alla former av migration kräva någon form av nätverk. När vi nu särskilt uppmärksammar nätverkens betydelse gör vi det framförallt utifrån en aspekt som hittills inte uppmärksammas i denna artikel, nämligen religionens roll i migration.

Nätverk och religion

I föregående avsnitt uppmärksammade vi olika typer av nätverk utifrån vilka kategorier av människor som utgör dem, familjemedlemmar, arbetskamrater eller migranter som betraktas som illegala. Oavsett typ av nätverk kan vissa generella drag urskiljas beträffande deras betydelse. Exempel på sådana drag är att om en person migrerat internationellt en gång är sannolikheten större att han/hon ska göra det igen, om en person har en relation till någon som migrerat är sannolikheten större att hon själv gör det och sannolikheten ökar ju närmare denna relation är – en bror eller syster är viktigare än en kusin. Vidare tycks existensen av fungerande nätverk med rötter i lokalsamhället medverka till att grupper med allt bredare socioekonomisk bakgrund väljer att migrera från detta samhälle (Massey *et al.*, 1993:460f). Nätverk är med andra ord avgörande för att förklara både varför migration startar men också varför den fortsätter över tid.^{vii}

Migrantnätverk är en form av socialt kapital som knyter samman individer baserade på till exempel släktskap, vänskap och ursprung. Med hjälp av begreppet nätverk får vi också ett verktyg för att på mesonivå knyta samman operonliga teorier som push-pull med individuella skäl till migration (King & Suter, 2013:46).

En faktor med betydelse på samtliga analysnivåer är religion; den kan ta formen av individuell tro samtidigt som denna tro utövas i ett bredare socialt sammanhang och detta sammanhang kan sträckas ut över tid och rum på tvärs av gränser och nationella förutsättningar. Religion tycks vara viktig för att motivera människor i deras beslut att migrera, i att faktiskt genomföra sina planer och för att nå och etablera sig på de platser man förutsatt sig nå. Etablerade migrationsteorier har förbiset den viktiga kulturella kontext och andliga resurs som religion utgör i potentiella migranternas beslutsfattande

och fortsatta agerande, menar Jacqueline Hagan och Helen Rose Ebaugh som studerat guatemalteckisk migration till Houston i Texas (Hagan & Ebaugh, 2003).

Hagan och Ebaugh urskiljar sex stadier i processen som tar den potentiella migranten från hembyn till storstaden och i samtliga sex spelar religion roll. I det första stadiet funderar personen på eventuell migration men vet att den är både dyr och farlig och vänder sig därför till pastorn och kyrkan för rådgivning. Fortsatt kontakt med kyrkan för stöd och rådgivning kännetecknar det andra stadiet som slutar med beslutet att migrera eller ej. Om beslutet blir att migrera så fortsätter kontakten i det tredje stadiet, oftast telefonledes, med hemkyrkan/-pastorn för andlig inspiration men också för rådgivning i praktiska frågor. Väl framme i det nya landet fortsätter, i det fjärde stadiet, kontakten med ”hemmapastorn” för råd om hur man nu ska bete sig. I det femte stadiet har nykomlingarna knutit kontakt med kyrkor i Houston som samtliga har kontakt med motparter i Guatemala. Houston-kyrkorna knyter ihop de nyanlända med redan etablerade landsmän och ger dem på så sätt tillgång till jobb och möjlighet att etablera sig. I det sjätte stadiet visar det sig att migranternas agerande och religiösa praktiker blir alltmer transnationella, till exempel firar man både guatemalteckiska och amerikanska högtidsdagar (Hagan & Ebaugh, 2003:1150-1157). De undersökta kyrkorna tillhör samtliga pingströrelsen och en effekt av detta är att många av de guatemalteckiska katolska migranterna väljer att konvertera till protestantismen. Hagan och Ebaughs empiriska forskning tycks därigenom bekräfta den analys som hävdar att pingströrelsen är ett av de transnationella religiösa nätverk som inte bara ”utnyttjar” globaliseringen utan aktivt är en del av och driver på den. Det sker bland annat på det sätt som beskrivits och möjliggörs genom att små och traditionella kyrkor med olika trosinriktningar ersätts av resursstarka megakyrkor inte sällan tillhörande pingströrelsen, som erbjuder både materiella och virtuella församlingar där berättelser om framgång för den som ansluter sig är centrala (Vasques & Marquardt, 2003:54f). Nätverken som Hagan och Ebaugh studerade kan alltså mycket väl vara del av en större transnationell religiös organisation med förgreningar på lokal nivå i fattiga latinamerikanska länder. Religionens globalisering tydliggör också forskares olika synsätt vad gäller nationalstatens roll i förhållande till migration. Dessa synsätt tittar vi närmare på i nästa avsnitt.

Spänningen mellan ”metodologisk nationalism” och migrationens nationella särdrag

Inom migrationsforskningen liksom inom samhällsvetenskapen i stort (se t ex Smith, 1979, Beck, 2001) har uttrycket ”metodologisk nationalism” använts för att kritisera ett, menar vissa forskare, alltför begränsat perspektiv på vad migration är och varför den äger rum. Samtidigt hävdar andra forskare att stater och politik ofta saknas i teorier om migration vilket försvårar möjligheten att förstå migrationens, som de menar, ofta nationella karaktär.

”Metodologisk nationalism” kännetecknas av ”... a tendency of migration scholars to conflate the nation-state with a concept of society ...”, enligt antropologen Nina Glick Schiller (2010:110). Denna sammanblandning innebär, menar hon, att migrationsteorin skiljer sig från samhällsteorins allmänna utveckling som kännetecknas av intresse för

tidigare och nutida perioder av globalisering, av teoretisering av ett globalt nätverkssamhälle, den andra moderniteten och förespråkande av metodologisk kosmopolitanism.

Schiller kritiserar också det, som hon menar, ”självklara” sätt varpå nationalstaten används som analysenhet i stora delar av forskningen om internationell migration. Istället bör nationalstaten ses som insnärjd i men också som bidragare till breda transnationella migrationsprocesser, menar hon (*Ibid*:110f).

Russell King och Brigitte Suter betonar, å andra sidan, behovet av att mer medvetet uppmärksamma statens och politikens roll i migrationen. Detta kan och bör göras, menar de, utan att man går i den metodologiska nationalismens fälla (King & Suter, 2013:52).

Hos Rachel Silver, Elizabeth Olson och Yaffa Truelove, som arbetar utifrån ett kritiskt politiskt-geografiskt perspektiv, finns uppfattningar om metodologisk nationalism med som en undertext men framställs inte som ett generellt problem utan, möjligen, som ett sakfrågespecifikt (Silver *et al.*, 2008). Silver och hennes kollegor menar att staten som aktör spelat en ganska undanskymd och oproblematiserad roll i forskningen om internationell migration. Detta ställer de mot iakttagelsen att stater varit allt annat än ”post-nationella” i sitt agerande vad gäller förflyttning av kapital och människor över statsgränser; här har det uppfattade statsintresset ofta varit överordnat. Statens betydelse för migrationen har också länge uppmärksamats av migrationsaktivister som därför, menar Silver *et al.*, inte förbiser den utan, med växlande framgång, försöker påverka dess politik gentemot migration och migranter (*Ibid*:486f).

De skilda uppfattningarna om nationalstatens betydelse för migration och för studiet av migration speglas också i de religionsvetenskapligt inriktade studierna. Hos Vasques och Marquardt är det uppenbart att globaliseringen innebär att nationalstaten inte längre kan innesluta (*contain*) religionen inom sina gränser (Vasques & Marquardt, 2003:45). Forskarnas analytiska intresse bör därför förläggas till andra objekt än den enskilda staten. Peggy Levitt, som också bejakar globaliseringens betydelse menar, å andra sidan, att vår förståelse av globaliseringens uttrycksformer bör bygga på konkret analys av enskilda staters politik – stater uttrycker nämligen, enligt henne, mycket olika i den givna situationen. Detta gäller inte minst hur man använder religion i förhållande till migranter från det egna landet. Staternas roll är i detta avseende avgörande för omfattning av och karaktär på migranternas transnationella praktiker, menar hon (Levitt, 2003:852f). Levitt jämför Turkiets och Marockos politik gentemot ”sina” migranter i Belgien. De religiösa institutioner som skapats av turkiska migranter i Belgien bygger på en ”närmast fullständig transplantation” (*Ibid*:852) via officiella turkisk-belgiska kanaler av inhemsk turkisk religiös infrastruktur och därmed starkt regeringsinblandning i belgiska turkars religiösa liv och dessas starka engagemang i turkiska inrikes förhållanden. Den marockanska staten har, i motsats till den turkiska, ägnat begränsat intresse åt migranter från det egna landet. Det religiösa vakuum som därmed uppstått har, enligt Levitt, lett till dels högre grad av sekularism bland belgiska marockaner, dels har det fyllts av saudiska och fundamentalistiska krafter med ökande grad av religiös fragmentering som följd. Starka och intima stat-religion-relationer

innebär, menar Levitt, att emigranter har svårare att skilja mellan religion och etnisk tillhörighet och oftare än andra migranter blir transnationella aktivister, verksamma i båda de länder man tillhör.

Behovet av att inkludera stat och politik i analys av migration framstår som ovedersägligt vad gäller framförallt mottagande av migranter – vi behöver bara erinra oss Tysklands och Ungerns skilda förhållningssätt för att inse att sådana är till stor del nationellt bestämda. Enskilda staters migrationspolitik har betydelse för vilka destinationer migranter försöker ta sig till. Sett i detta perspektiv framstår forskares intresse för nationalstatens roll som rimligt. Dock, för att förstå orsaker till migration måste man lyfta blicken bortanför de enskilda nationalstaterna. Krig, systematisk jordförstöring, klimatförändringar eller brutalt förtryck påverkas sannolikt högst marginellt av potentiellt mottagande staters migrationspolitik. Flera av de faktorer som idag driver migration måste istället förstås som komplext sammantvinnade och till stor del verkande oberoende av statsgränser.

Kraftfull kunskap om migration – en avslutande diskussion

Kan då de begrepp och perspektiv som lyfts fram i artikeln bidra till att utveckla en kraftfull kunskap om migration? För att diskutera frågan återvänder vi till de tre av Alaric Maudes tidigare presenterade operationaliseringar av *powerful knowledge* som framstår som mest relevanta när frågan ska besvaras, nämligen att kunskapen ska erbjuda lärare och studenter ”kraftfulla sätt att analysera, förklara och förstå”, att dessa i sin tur bidrar till kunskap som möjliggör ”nya sätt att tänka om världen” samt att de analytiska möjligheter begreppen och perspektiven erbjuder ger lärare och studenter ”viss makt över sin egen kunskap” (Maude, 2015:18-23).

Det är uppenbart att analysnivå-begreppet kan användas som ett ramverk för att strukturera analys och förståelse av migration. På makronivå kan migration förstås som ett globalt fenomen med drivkrafter, av till exempel push-pullkaraktär, som oftast inte kan hänföras till ett land utan snarare till relationer mellan två eller flera stater inom en eller flera regioner. På mesonivå kan EU:s misslyckade försök att få till stånd en gemensam migrationspolitik vara ett möjligt analysobjekt. De enskilda medlemsstaternas migrationspolitik kan då ses som mikronivå-fenomen som sammantagna bidrar till att förklara mesonivåns problem. Begreppet ”analysnivå” erbjuder sålunda en enkel strukturering av det komplexa fenomenet migration, en strukturering som ökar läraren/studentens möjligheter att se hur, till exempel, olika logiker – ekonomiska, utrikespolitiska eller inrikespolitiska – kan vara i kraft på olika analysnivåer. Dessa logiker kan omfatta också ett ämnesbaserat och etablerat begrepp som push-pull. ”Push” kan innefatta fattigdom men också politiskt förtryck, ”pull” kan innefatta välstånd men också staters skilda migrationspolitiker. Den ursprungliga nationalekonomiskt grundade användningen kan på så sätt få en delvis ny innebörd utifrån till exempel en statsvetenskaplig förståelse. En sådan förändring kan ses som att ett begrepp förlorar något av sitt ursprungliga ämnesteoretiska innehåll och blir till ett begrepp för ett specifikt kunskaps- och forskningsfält, som migration.

Migration är beroende av nätverk. Begreppet ”nätverk” sammanför analytiskt de tre analysnivåerna genom att tydliggöra enskilda människors roll i migrationens olika skeden. Med hjälp av begreppet kan generella fenomen som fångas in av till exempel push-pull knyts samman med individuella överväganden. Samtidigt bidrar begreppet till att förklara varför individer från vissa delar av ett land flyttar men inte andra och varför de flyttar till ett visst land och inte ett annat, till synes likvärdigt. ”Analysnivå” och ”nätverk” är, rätt använda, kraftfulla redskap för att bättre förstå och förklara migration. Jag vill hävda att kombinationen av de två begreppen är ett viktigt bidrag till att lärare och studenter får ”kraftfulla sätt att analysera, förklara och förstå” migration. Eftersom begreppen är oberoende av kontext och sålunda kan användas i andra sammanhang ger de också lärare och studenter ”viss makt över sin egen kunskap”.

Kvinnors roll i migrationen är inte ensartad över vare sig tid eller region. Globalt tar alltfler migrerande kvinnor steget in i lönearbete och skapar därmed en materiell grundval för större oberoende från patriarkala förhållanden. Men, vissa av dessa lönearbeten sker också under omständigheter som isolerar kvinnor socialt. Migration kan alltså både vara en väg till ökad individuell frihet för kvinnor men också till social exkludering. Regionalt uppvisar kvinnans ställning i samhället så stora skillnader att vi kan tala om olika globala migrationsregimer. Sammantagna kan dessa kunskaper bidra till en mångfacetterad och problematiserande bild av kvinnors roll i migration.

I sekulära länder som Sverige har religionens betydelse i samhällslivet länge underskattats. De refererade texterna visar att religion och religiösa samfund kan ha betydelse för migration i åtminstone tre avseenden. De kan, för det första, ha betydelse för människors beslut att flytta samt hur och vart de flyttar. För det andra kan religiösa samfund vara pådrivande i och organiserande av migrationen som sådan. Religion och religiös organisering kan, slutligen, ha betydelse för migranternas kontakter med och relation till sitt ursprungsland och, därmed, till sitt nya hemland; Turkiets aktivistiska politik gentemot utvandrade turkar och deras nya hemländer är ett exempel på detta.

”Kvinnors roll” och ”religionens roll” är kontextberoende på ett helt annat sätt än ”analysnivå” och ”nätverk”. Det innebär att kunskaperna knutna till dessa områden inte uppenbart bidrar till att lärare och studenter kan utveckla ”kraftfulla sätt att analysera, förklara och förstå” migration på ett sätt som låter sig överföras till andra områden. Däremot kan de sannolikt lämna bidrag till ”nya sätt att tänka om världen”.

De föreslagna begreppen och perspektiven leder inte med självklarhet till att kraftfull kunskap om migration uppstår. För detta krävs god undervisning vilken i sin tur kräver tid, intresse och förmåga. Förhoppningsvis kan dock förslagen tjäna som utgångspunkt för en strävan hos lärare i lärarutbildning och vid grund- och gymnasieskola efter att nå fram till kraftfull kunskap om hur och varför migration startar.

Referenser

Arizpe, Lourdes (2014) 'Women Moving Across Boundaries: Movements and Migrations'. In Arizpe, *Migration, Women and Social Development. Key Issues*. Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer:53-66

Beck, Ulrich (2001) *Vad innebär globaliseringen?* Göteborg: Daidalos

Brattne, Berit (1973) *Bröderna Larsson: en studie i svensk emigrantverksamhet under 1880-talet.* (Diss.) Uppsala: Almqvist & Wiksell

Castles, Stephen, Hein De Haas & Mark J. Miller (2014) *The age of migration: International population movements in the modern world.* London: Palgrave Macmillan

DeWind, Josh & Damla Ergun (2013) "Development and Migration: Historical Trends and Future Research". In Jeronimo Cortina & Enrique Ochoa-Reza, eds., *New Perspectives on International Migration and Development.* New York: Columbia University press:5-42

Faist, Thomas, Margit Fauser & Eveline Reisenauer (2014) *Transnationell migration.* Lund: Studentlitteratur

Fuglerud, Øivind (2017) *Migrasjonsforståelse. Flytteprosesser, rasisme og globalisering.* Oslo: Universitetsforlaget

Goldin, Ian, Geoffrey Cameron & Meera Balarajan (2011) *Exceptional people. How migration shaped our world and will define our future.* Princeton and Oxford: Princeton University Press

Hagan, Jaqueline & Helen Rose Ebaugh (2003) 'Calling Upon the Sacred: Migrants' Use of Religion in the Migration Process'. *International Migration Review*, Vol.37(4):1145-1162

Hollis, Martin & Steve Smith (1991) *Explaining and understanding international relations.* Oxford: Clarendon Press

King, Russell & Brigitte Suter (2013) 'Internationell migration: teorier, typologier och processer', i *IMER idag. Aktuella perspektiv på internationell migration och etniska relationer*, Bo Petersson & Christina Johansson, red. Stockholm: Liber:26-64

Kunz, Egon F. (1981) 'Exile and Resettlement: Refugee Theory', *The International Migration Review*, 15(1/2), Spring-Summer 1981, pp. 42-51

Levitt, Peggy (2003) "'You Know, Abraham Was Really the First Immigrant": Religion and Transnational Migration'. *The International Migration Review*, 37(3):847-873

Lucassen, Jan, Leo Lucassen & Patrick Manning (2010) 'Migration history: Multidisciplinary approaches'. In Manning, Lucassen & Lucassen, eds., *Migration history in world history: Multidisciplinary approaches.* Leiden, Boston: Brill:3-35

Massey, Douglas S. (2000) 'To Study Migration Toad, Look to a Parallel Era'. *Chronicle of Higher Education*, Vol 46, Issue 50, p. B4

Massey, Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino & J. Edward Taylor (1993) 'Theories of International Migration: A Review and Appraisal'. *Population and Development Review*, Vol. 19(3):431-466

Maude, Alaric (2015) 'What is Powerful Knowledge and Can It be Found in the Australian Geography Curriculum?' *Geographical Education*, Vol. 28:1826

NE (1994) *Nationalencyklopedin*, artikel 'Obestämdhetsrelationen'. Höganäs: Bra Böcker

Nordgren, Kenneth (2017) 'Powerful knowledge, intercultural learning and history education'. *Journal of Curriculum Studies*. doi: 10.1080/00220272.2017.1320430

Richmond, Anthony H. (1988) 'Sociological Theories of International Migration: The case of Refugees', *Current Sociology*, 36(2), pp. 7-12

ROSE, *Research On Subject-specific Education* (<https://www.kau.se/rose>)

Sassen, Saskia (2001) *Gäster och främlingar*. Göteborg: Daidalos

Sassen, Saskia (2016) 'A massive loss of habitat. New drivers for migration'. *Sociology of Development*, Vol.2(2):204-233

Schiller, Nina Glick (2010) 'A global perspective on transnational migration: Theorising migration without methodological nationalism'. In Rainer Bauböck & Thomas Faist, eds., *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press:109-129

Silvey, Rachel, Elizabeth A. Olson & Yaffa Truelove (2008) 'Transnationalism and (Im)mobility: The Politics of Border Crossing'. In Kevin R. Cox, Murray Low & Jennifer Robinson, eds., *The SAGE Handbook of Political Geography*. London: SAGE:483-492

Skollag (2010) Svensk författningssamling 2010:800. Digital version: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svenskforfattningssamling/skollag-2010800_sfs-2010-800

Skolverket (2017) "17 000 fler nyanlända i grundskolan", <https://www.skolverket.se/om-oss/press/pressmeddelanden/pressmeddelanden/2017-03-23-17-000-flernyanlanda-i-grundskolan>

Smith, Anthony D. (1979) *Nationalism in the Twentieth Century*. New York: New York University Press

Suárez-Orozco, Marcelo (2001) 'Globalization, Immigration, and Education: The Research Agenda'. *Harvard Educational Review*: 71(3):345-366

Vásques, Manuel A. & Marie F. Marquardt (2003) *Globalizing the Sacred: Religions Across the Americas*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, kapitlet 'Theorizing globalization and religion', pp. 34-64

Wallerstein, Immanuel (1999) 'The heritage of sociology, the promise of social science'. *Current Sociology*, 47, (1):1-37

Waltz, Kenneth (1959) *Man, the State, and War*. New York: Columbia University Press

Waltz, Kenneth (1979) *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley

Young, Michael & Johan Muller (2013) 'On the powers of powerful knowledge'. *Review of Education*, Vol.1, No.3, October 2013, pp. 229-250. doi: 10.1002/rev3.3017

ⁱ Artikeln har skrivits inom ramen för den av Karlstads universitet utsedda starka forskargruppen *Research On Subject-specific Education* (ROSE) och dess tredje forskningsområde *Migration and the transformation of powerful knowledge*, se:

<https://www.kau.se/rose>

ⁱⁱ 2017 var 79.400 elever i grundskolan nyanlända, en uppgång med 27% jämfört med 2016. 43% av de nyanlända var koncentrerade till tio procent av landets skolor (Skolverket, 2017)

ⁱⁱⁱ Avgränsningen till internationell migration innebär att avgörande förklaringar till framförallt internmigration som urbanisering inte behandlas.

^{iv} Jag tackar mina CSD-kollegor vid Karlstads universitet Gabriel Bladh, Kristian Niemi, Kenneth Nordgren, Johan Samuelsson och Martin Stolare samt Kerstin von Brömssen, Högskolan Väst, för hjälp med att lokalisera dessa texter.

^v "Förklara" och "förstå" används omväxlande i texten då vi har anledning, menar jag, att ta till oss insikter från båda perspektiven (jfr Hollis & Smith, 1991).

^{vi} Författarnas disciplintillhörighet anges för att visa hur migration som forskningsfält sysselsätter forskare från ett stort antal discipliner. I vissa fall är tillhörigheten inte enkel att fånga då flera av forskarna i sig är gränsöverskridare disciplinärt/teoretiskt men också i fysisk bemärkelse. Egon F Kunz' personliga historia kan här tjäna som exempel (<http://www.migrationheritage.nsw.gov.au/stories/tell-us-your-story/egon-kunz/index.html>).

^{vii} I denna sammanställning behandlas framförallt litteratur från 1990-talet och framåt. Dock kan vi lägga märke till att redan 1973 konstaterade historikern Berit Brattne betydelsen av familjenätverk för att förklara svensk emigration under 1880-talet till USA (Brattne, 1973). Jag tackar Sune Åkerman för att ha gjort mig uppmärksam på detta.